

TYRINĖJIMŲ APŽVALGA

A. TYTMONAS

RELIGIJOS STRUKTŪROS PROBLEMA

Marksizmo klasikų sukurta religijos socialinės esmės teorija suteikė religijos tyrinėjimui mokslinį pobūdį. Todėl neatsitiktinai ši teorija ir sudaro marksistinės-lenininės religijotyros teorinį pagrindą. Bet mokslinio religijos fenomeno tyrimas toli gražu neapsiriboja vien jo socialinės esmės išaiškinimu. Kalbant apie religijos funkcionavimo mechanizmą, negalima pamiršti ir jos struktūros. Mokslinis religijos struktūros supratimas ypač būtinas visuomenės sekuliarizacijos ir religijos nykimo sąlygomis, kai galima sąmoningai reguliuoti bei valdyti šiuos procesus. Norint atskleisti religijos struktūrą, pirmiausia reikia teisingai suvokti pačią problemą.

Šiame straipsnyje, remdamiesi atskirais tyrinėjimais, mėginsime apžvelgti bendriausius religijos struktūros problemas kontūrus.

Pirmasis iš marksistų, specialiai domėjęsis religijos struktūros problema, buvo G. Plechanovas. Straipsnyje „Apie vadinamuosius religinius ieškojimus Rusijoje“ (1909) jis rašė: „*Religiją* galima apibrėžti kaip *daugiau ar mažiau darnių vaizdinių, nuotaikų ir veiksmų sistemą*“¹. Toliau G. Plechanovas apibūdina nurodytus religijos elementus. Galima sutikti ar nesutikti su pačiu religijos elementų skyrimu bei jų apibrėžimais, bet negalima paneigti, kad čia mėginama aiškinti religiją jos struktūros požiūriu.

Deja, ilgą laiką marksistinėje literatūroje buvo pasisakoma prieš tokį G. Plechanovo požiūrį. Tipiškas pavyzdys gali būti P. Paviolkino samprotavimas: „G. Plechanovo pateiktas religijos apibrėžimas <...> apibūdina formalią religijos, kaip visuomeninės sąmonės formos, pusę, bet neatskleidžia jos turinio ir neparodo jos socialinio vaidmens.“

Maža sąkyti, kad religija apima vaizdinius ir veiksmus. Būtina atskleisti tų vaizdinių esmę: ką jie atspindi ir kaip. Iš kur atsiranda, kokių materialiniu pagrindu? Koks jų socialinis vaidmuo? Kokioms visuomenės klasėms jie tarnauja klasinėje visuomenėje?“² Kitaip tariant,

¹ Плеханов Г. В. Избранные философские произведения.— М., 1957, т. 3, с. 330.

² Павелкин П. А. Что такое религия.— М., 1960, с. 12.

G. Plechanovo mėginimui apibūdinti religiją prikišami rimti nusižengimai marksistinei religijos, kaip visuomeninio reiškinių, tyrimo metodologijai.

Su tokiais priekaištais negalima sutikti. Mokslškai aiškinant religiją kaip socialinį reiškinį, būtina turėti galvoje, kad ji yra sudėtingos struktūros, kuri sąlygoja jos funkcionavimą. Jeigu religija nebus aptarta ir šiuo požiūriu, tai jos supratimas, kad ir koks reikšmingas jis būtų metodologiškai, gali būti skurdokas euristiciniu požiūriu. Minėtas G. Plechanovo samprotavimas, nors ir neišsamus, yra mėginimas marksistinės metodologijos požiūriu kelti ir aptarti religijos struktūros problemą.

Tiesa, religiją struktūros požiūriu traktavo ne vienas G. Plechanovas. XIX a. antrosios pusės ir XX a. pradžios prancūzų buržuazinis sociologas E. Diurkheimas monografijoje „Religijos egzistavimo elementariausios formos“ (1912) rašė: „Religija — tai vieninga sistema tikėjimų ir apeigų, turinčių reikalą su šventumu, t. y. su atskirais draudžiamais daiktais, tikėjimais ir apeigomis, kurie sujungia į vieną moralinę bendruomenę, vadinamą bažnyčia, visus tuos, kas jų laikosi“³. Kitaip saktant, religijos sąvokoje E. Diurkheimas skiria tris struktūrinius lygmenis: 1) tikėjimą, 2) jo sąlygotas apeigas ir 3) bažnyčią, kuri sujungia į bendruomenę apeigų dalyvius. Tai rodo, kad autoritetingas buržuazinis sociologas gana griežtai skyrė religinę sąmonę, religinį kultą ir religinę organizaciją. Tai verta dėmesio. Tačiau kai E. Diurkheimas koncepciją pradeda analizuoti turinio požiūriu, nesunku pastebėti jos metodologinį ydingumą.

Vienas iš pagrindinių E. Diurkheimas sociologijos postulatų — kad „nė viena žmogiškoji institucija negali būti paremta klaida arba melu: priešingu atveju ji neišsilaikytų“⁴. Remdamasis šiuo teiginiu, E. Diurkheimas suplakė du nevienareikšmius dalykus: 1) religijos, kaip socialinės institucijos, neišvengiamumą tam tikrame visuomenės raidos etape, taigi ir savotišką jos pateisinimą, ir 2) gnoseologinį klausimą dėl religijos, kaip visuomeninės sąmonės formos, teisingumo. Toji klaida pakirto visos E. Diurkheimas koncepcijos euristicinį, tuo labiau metodologinį, efektyvumą. Dar didesnė E. Diurkheimas klaida buvo ta, kad nors religiją jis ir laikė „socialinės aplinkos produktu“⁵, tačiau net ir nemėgino paaiškinti ją sukėlusio ir palaikančio socialinio pagrindo prieštaringumo. Šį klausimą pirmą kartą religijotyros istorijoje efektyviai ėmėsi spręsti marksizmas. Todėl, mokslškai formuluojant religijos struktūros problemą, pirmenybę reikia atiduoti marksistui G. Plechanovui, neneigiant, žinoma, buržuazinio sociologo E. Diurkheimas požiūrio konstruktyvių momentų.

Nagrinėjant religiją, būtina turėti galvoje, jog tai viena iš seniausių ir reikšmingiausių socialinių institucijų, kuri yra ne kažkoks autono-

³ Cit. iš: Осипова Е. В. Социология Эмиля Дюркгейма: Критический анализ теорико-методологических концепций. — М., 1977, с. 221.

⁴ Ten pat, p. 224.

⁵ Ten pat, p. 226.

miškas visuomeninis reiškiny, o vienas iš visuomenės struktūros komponentų. Antra vertus, šis komponentas visuomenės organizme toli gražu nėra kažkoks homogeniškas elementas, o sudėtingas socialinis darinys. Jo dalys siejasi tarpusavyje ne bet kaip, o tam tikra tvarka, kuri daro religiją ne kažkoku konglomeratu, o socialiniu kompleksu.

Normaliam religijos komplekso funkcionavimui vienodai būtini visi jį sudarantys elementai. Sakysime, dinamiškiausio elemento — religinės sąmonės — krizė labai atsiliepia ir konservatyviausiam elementui — religiniam kultui, kuris, kaip rodo religijų istorija, religinės sąmonės krizės sąlygomis ima prarasti gyvybingumą, neretai tapdamas daugiau ar mažiau formalistinis. Tai rodo, kad tarp religijos elementų esama *koordinacijos* santykių. Be to, religinė sąmonė įeina į religinę-kultinę veiklą. Tačiau abejonių kelia priešingas teiginys, kad religinė-kultinė veikla įeina į religinę sąmonę. O tokią išvadą galima padaryti, sakysime, iš V. Tančero tvirtinimo, kad „religija, kaip pasaulėžiūra, apima religinę sąmonę ir religinius veiksmus“⁶. Vadinasi, kalbant apie religiją, reikia turėti galvoje ją sudarančių elementų *subordinaciją*, tų elementų organišką sąveiką, kuri ir daro religiją funkcionuojančiu socialiniu reiškiniu. Ši sąveika užtikrina visuomenės sistemos ir religijos, kaip jos sudedamosios dalies, tarpusavio sąsajos sinchroniškumą. Tai leidžia žiūrėti į religiją kaip į sudėtingą, dinamišką visuomenės posistemį, turintį santykinį savarankiškumą ir atliekantį tam tikras socialines funkcijas.

Sąveika tarp struktūrinių ir funkcinių religijos parametrų yra vienas iš esminių šio socialinio reiškinio egzistavimo požymių. Todėl negalima apsiriboti tuo, nors ir teisingu, požiūriu, kad religija yra žmonių ribotų santykių su gamta bei vieno su kitu rezultatas, antra vertus — tam tikras iliuzinis tų santykių ribotumo papildymas. Religiją būtina traktuoti ir jos struktūros požiūriu.

Šio būtinumo įsisąmoninimą ir rodo tai, kad po gana ilgos užmaršties G. Plechanovo mėginimas aiškinti religiją jos struktūros požiūriu šiaandien jau plačiai ir sėkmingai realizuojamas marksistinėje literatūroje. Apie tai byloja poslinkiai mokomojoje bei metodinėje literatūroje.

1962 m. pasirodo dvi stambios mokymo priemonės, parengtos autorių kolektyvų, vadovaujamų I. Pančavos: „Pagrindiniai mokslinio ateizmo klausimai“⁷ bei „Ateizmo istorija ir teorija“⁸. Veltui ieškotume šiuose solidžiuose leidiniuose bent užuominos apie religijos struktūros problemą. 1974 m. ta pati leidykla vėl išleidžia mokymo priemonę „Ateizmo istorija ir teorija“, kurioje religijos struktūrai aptarti jau skirtas specialus paragrafas⁹. 1963 m. lietuvių kalba pasirodė „Mokslinio ateizmo pagrindai“ (versta iš 1961 m. rusiško leidimo)¹⁰. Religijos struktūros prob-

⁶ Танчер В. К. Основы научного атеизма. — Киев, 1975, с. 19.

⁷ Зг.: Основные вопросы научного атеизма. — М., 1962.

⁸ Зг.: История и теория атеизма. — М., 1962.

⁹ Зг.: История и теория атеизма. — М., 1974, с. 53—62.

¹⁰ Зг.: Mokslinio ateizmo pagrindai, 2-asis leid. — V., 1963.

lema ir šiame leidinyje nekeliama. 1963 m. išleista originali ateizmo mokymo priemonė lietuvių kalba¹¹. Joje ne tik nekeliama religijos struktūros problema, bet ir apsieinama be specialaus religijos sąvokos aptarimo. O štai 1975 m. išleistoje mokymo priemonėje (versta iš 1974 m. rusiško leidimo) religijos struktūros problema yra specialaus aptarimo objektas¹². 1959 m. ateizmo propagandistai sulaukė stambios metodinės priemonės „Ateisto palydovas“¹³. Joje apie religijos struktūrą net neužsiminta. Vėliau šią priemonę pakeitė „Parankinė ateisto knyga“¹⁴, kurios populiarumą liudija tai, jog ji spėjo sulaukti penkių leidimų. Šiame leidinyje religijos struktūros problema ne tik keliama, bet ir įvairiais aspektais aptariama ir sprendžiama. Ypač tai pasakytina apie tokį struktūros elementą, kaip religinė sąmonė.

Poslinkiai mokomojoje bei metodinėje literatūroje, be abejo, atspindi teorinę padėtį. Kaip pavyzdį galima nurodyti D. Ugrinovičiaus darbus. 1961 m. pasirodžiusiame jo darbe apie religijos specifiką¹⁵, nors atskiri religijos fenomeno elementai ir aptariami, jos struktūros problema specialiai neformuluojama ir neaptariama. Principinių pakitimų šia prasme nepastebime ir po kelerių metų pasirodžiusioje stambioje monografijoje apie filosofines religijos kritikos problemas¹⁶. Tik 1973 m. išėjusioje studijoje apie teorines religijotyros problemas D. Ugrinovičius specialiai formuluoja ir aptaria religijos struktūros problemą¹⁷. Ši problema aptariama ir A. Suchovo¹⁸ bei I. Jablokovo¹⁹ darbuose.

Taigi vargu ar apsiriksime, sakydami, kad religijos struktūros problema mūsų mokslinėje ateistinėje literatūroje visiškai susigrąžino „pilietines teises“ mūsų amžiaus 8-ojo dešimtmečio pradžioje, t. y. praėjus maždaug šešioms dešimtmečiams po G. Plechanovo mėginimo aiškinti religiją jos struktūros požiūriu. Mūsų tikslas — parodyti, jog buvusi apgailėtina padėtis šiandien sėkmingai taisoma.

Solidarizavimasis su G. Plechanovu, mėginusiu aiškinti religiją struktūros požiūriu, dar nereikia mūsų pritarimo konkreitiems to mėginimo rezultatams. Paimkime kad ir patį religijos fenomeno sudarančių elementų išvardijimą. Nors ir su išlyga „daugiau ar mažiau“, G. Plechanovas religiją apibūdino kaip „*vaizdinių, nuotaikų ir veiksmų sistemą*. Vaizdiniai sudaro *mitologinį religijos elementą*; nuotaikos priklauso *religinio jausmo* sričiai, o veiksmai — *religinio garbinimo*, arba, kitaip sakant,

¹¹ Zr.: Religijos ir ateizmo klausimai.— V., 1963.

¹² Zr.: Mokslinis ateizmas.— V., 1975, p. 25—28.

¹³ Zr.: Спутник атеиста.— М., 1959.

¹⁴ Zr.: Настольная книга атеиста.— М., 1968; 2-ое изд.— 1971; 3-е изд.— 1974; 4-ое изд.— 1975; 5-ое изд.— 1978.

¹⁵ Zr.: Угринович Д. М. О специфике религии.— М., 1961.

¹⁶ Zr.: Угринович Д. М. Философские проблемы критики религии.— М., 1965.

¹⁷ Zr.: Угринович Д. М. Введение в теоретическое религиоведение.— М., 1973.

¹⁸ Zr.: Сухов А. Д. Религия как общественный феномен: Философские проблемы исследования.— М., 1972, с. 80—102.

¹⁹ Zr.: Яблоков И. Н. Социология религии.— М., 1979.

kulto sričiai“²⁰. Nesunku pastebėti, kad čia religijos sistema iš esmės siejama su dviem elementais — religine sąmone ir religine-kultine veikla.

Reikia pažymėti, kad 10 metų anksčiau, negu pasirodė G. Plechanovo straipsnis, formalią religijos schemą panašiai pavaizdavo E. Diurkheimas (kaip jau sakėme, vėliau jis šią schemą papildė dar vienu elementu — bažnyčia, t. y. religine organizacija): „Religijos fenomeną sudaro privalomi tikėjimai, kuriuos sieja tam tikros apeigos, susijusios su to tikėjimo objektais“²¹. E. Diurkheimo religijotyrynių koncepcijų poveikis iš dalies jaučiamas G. Plechanovo pateiktoje religijos struktūros formaliroje schemoje. Tik, kaip jau sakėme, moksliskai pačią problemą suformulavo ne E. Diurkheimas, o G. Plechanovas.

Nekūrybiškai G. Plechanovo loginę konstrukciją priima kai kurie mūsų laikų marksistai religijotyrynininkai. Sakysime, tarybiniam religijos istorikui V. Zybkovecui „religija — tai daugiau ar mažiau apibrėžta iškreipytų vaizdinių, sąvokų ir kulto sistema <...>“²² Taigi vėl plechanoviška dvinarė religijos struktūrinė schema: religiją sudaro religinė sąmonė ir religinis kultas. Iš esmės ta pati pozicija išreikšta ir vėliau išleistoje šio autoriaus knygoje²³. Su V. Zybkovecu (deja, taip mano ne jis vienas) negalima sutikti.

Dvinarę religijos struktūros schemą pateikia ir lenkų religijotyrynininkas Z. Poniatovskis. Bet jo schema kiek kitokia negu G. Plechanovo. Z. Poniatovskio žodžiais tariant, „žinoma, ginčijamasi, kiek galima skirti svarbiausių religijos sudedamųjų dalių, bet apskritai sutariama, kad religijoje galima skirti teorinį <...> ir praktinį aspektus <...>“²⁴ Pirmąjį Z. Poniatovskis linkęs vadinti religine doktrina — „religiniais tikėjimais“, „religiniais išgyvenimais“, „religiniu patyrimu“, „mitologija“. Tai pakankamai aiškiai rodo, apie ką čia kalbama. Praktiniu aspektu religija apibūdinama kaip „kultas“, „apeigos“.

Mūsų nuomone, ši dvinarė religijos struktūrinė schema per siaura, nes ji beveik neapima institucinių religijos aspektų (bažnyčios, parapijos, hierarchinės struktūros ir kt.). Antra vertus, turint galvoje, ką reiškia žodis „teorinis“, vargu ar galima skirti teorinį religijos aspektą, nebent kalbant apie teologiją. Bet teologija — labai siauras religijos aspektas. Be to, ir pats Z. Poniatovskis, kalbėdamas apie teorinį religijos aspektą, turi galvoje ne teologiją, o tai, kas tarybinėje ateistinėje literatūroje vadinama religine sąmone. Bet tuomet vargu ar čia tinka terminas „religinė doktrina“. Pavyzdžiui, religiniai išgyvenimai ir jausmai nėra doktrinos elementas, bet jie sudaro reikšmingą religijos fragmentą. Todėl terminas „religinė sąmonė“ mums yra priimtinesnis.

²⁰ Плеханов Г. В. Избранные философские произведения, т. 3, с. 330.

²¹ Осипова Е. В. Социология Эмilia Дюркгейма, с. 216.

²² Зыбковец В. Ф. Дорелигиозная эпоха: К истории формирования общественного сознания. — М., 1959, с. 40.

²³ Зг.: Зыбковец В. Ф. Человек без религии: У истоков общественного сознания. — М., 1967, с. 20.

²⁴ Poniatowski Z. Religia a nauka. — W., 1963, s. 18.

Kur kas platesnis požiūris išreikštas kito lenkų mokslotyrininko J. Kelerio religijos struktūros interpretacijoje. J. Keleris religijos struktūrą apibūdina taip: „Religija pasireiškia kaip doktrina (mitas), kultas, organizacija ir išgyvenimai. Šie elementai tarpusavyje susipynę, sudaro vieną visumą“²⁵. Sutinkant, kad doktrina, kultas, organizacija ir išgyvenimai daugiau ar mažiau išreiškia religijos fenomeną, vis dėlto vargu ar galima laikyti tinkama pačią religijos struktūros interpretaciją.

Pirmiausia kyla abejonių dėl termino „religinė doktrina“. Jau vien tai, kad greta žodžio „doktrina“ skliaustuose rašomas žodis „mitas“, rodo, jog šis terminas kelia sunkumų pačiam J. Keleriui. Juk doktrina — „mokslinė ar filosofinė teorija, sistema“²⁶. Religiją, kaip visuomeninės sąmonės formą, apibūdinti kaip tam tikrą teoriją, arba sistemą, ir tam tikrus išgyvenimus toli gražu nepakanka. J. Keleris mėgina gelbėti padėti, įveddamas žodį „mitas“, kuris, žinoma, yra platesnis už žodį „doktrina“. Bet visa bėda ir yra ta, kad nors religijoje esama ir doktrinos, ir mito, žodžiai „doktrina“ ir „mitas“ vis dėlto nėra sinonimai. Taigi J. Keleris ne itin skaitosi su žodžių reikšmėmis.

Vargu ar visiškai priimtina J. Kelerio siūloma religijos struktūros interpretacija ir formaliu loginiu požiūriu. Jo išvardyti religijos elementai yra nelygiaverčiai: kultą ir organizaciją galima laikyti tiesioginiais religijos elementais, o doktrina ir išgyvenimai greičiau yra ne pačios religijos, o vienos jos dalies — religinės sąmonės — elementai. Tuo tarpu reikalavimas išlaikyti vienodą skirstymo pagrindą nėra vien formalizmas — jį neatsižvelgus, negalima adekvačiai aprašyti religijos struktūros.

Religijos struktūrą mėgino apibūdinti tarybinis religijotyrininkas I. Kryveliovas. Jo žodžiais tariant, aptardami religiją, „mes turime reikalą su reiškiniu, kurį sudaro keletas įvairiarūšių komponentų:

bažnyčia, kaip socialinė institucija, religiniu, o neretai ir platesniu pagrindu sutelkianti žmones, laikančius save tam tikros religijos išpažinėjais arba vaizduojančius tokius;

kultas, kaip visuma religinių magiškų veiksmų, atliekamų pagal tos religijos kanoniškus nuostatus kontroliuojant ir vadovaujant bažnyčiai; tikėjimai ir vaizdiniai, sudarantys tos religijos dogmų sistemą, arba — paprastesniais atvejais — jos mitologiją;

specifiniai emociniai išgyvenimai, susiję su atitinkamos religijos tikėjimais ir kultu;

dorovės normos, pateisinamos ir pašventinamos — nepriklausomai nuo jų tikro atsiradimo — tos religijos dogmų sistemoje“²⁷.

Sio nors ir išsamaus religiją sudarančių komponentų išvardijimo vis dėlto negalima laikyti religijos struktūros charakteristika. Juk struk-

²⁵ Zarys Dziejów religii.— W., 1968, s. 26. J. Kelerio požiūris šiuo klausimu liko nepasikeitęs ir trečiame knygos leidime, pasirodžiusiame 1976 m. (žr. p. 28).

²⁶ Dabartinės lietuvių kalbos žodynas.— V., 1972, p. 125.

²⁷ Крывелев И. А. История религии.— М., 1975, т. 1, с. 10.

tūrą reiškia kažką integruotą; integracijai silpnėjant, struktūra irsta, kitaip sakant, dezintegruoja. Tuo tarpu I. Kryveliovo darbe paprasčiausiai, nors gana išsamiai, išvardijami įvairūs religijos komponentai. Mėginimą religijos struktūrą apibūdinti ją sudarančių komponentų išvardijimu mes nelaikome itin vertingu moksliniu požiūriu, nes niekad negalima būti tikram, ar iš tiesų viskas išvardyta. Be to, religijos struktūrą galima traktuoti įvairiais požiūriais ir skirti joje įvairius aspektus, todėl paprastas jos komponentų išvardijimas beveik nieko nesako.

Maždaug tą patį galima pasakyti ir apie tarybinio etnografo S. Tokarevo mėginimą apibūdinti religijos struktūrą. Pasak jo, „religijos turinys — ne tik tai fantastiniai vaizdiniai žmonių protuose. Religija — tai ir nustatytos apeigos, būtinos ceremonijos, aukojimai, draudimai-tabu; religija — tai ir moralės, teisės kodeksas, kuris, kaip sudedamoji dalis, įeina į šeimos ir visuomenės buitį, dažnai įsibrauna ir į įstatymus, teismą, net į tarptautinius santykius; religija — tai ir materialūs daiktai, vaizdiniai, fetišai, ikonos, šventyklos, vienuolynai. Toliau religija — tai ir tam tikros grupės žmonių, atsidavusių jai ir ja suinteresuotų, pradedant pirmąsias bendruomenės žyniais, šamanais bei „lietaus darytojais“ ir baigiant šiolaikiniais dvasininkais bei vienuoliais, vyskupais bei patriarchais, mulomis, rabinais bei lamomis. Pagaliau religija — tai ir klerikalinės organizacijos, politinės partijos, ir tikybinio pobūdžio profesijos, dvasinės mokyklos bei teologijos fakultetai universitetuose“²⁸. Matome, kad tai yra tik išsami nelygiaverčių religijos sudedamųjų dalių inventorizacija, konglomeratas, bėt toli gražu ne mokslinis religijos struktūros apibūdinimas.

Konstruktivia galima laikyti P. Račkovo (beje, jis irgi remiasi G. Plechanovu) pateiktą religijos struktūros schemą. Pasak jo, „religija, kaip visuomeninis reiškinys, prieš mus atsiskleidžia pirmiausia kaip visuomeninės sąmonės forma (religiniai vaizdiniai ir atitinkamos emocijos), antra, kaip veiklos rūšis (apeiginis-kultinis aspektas) ir, trečia, kaip ypatinga socialinė institucija, sąlygojanti specialių organizacijų buvimą ir jų santykius“²⁹. Iš dalies sutikdami su P. Račkovu, mes siūlome tokią religijos struktūrinę schemą.

Pagrindinis religinės sistemos elementas yra *religinė sąmonė*. Religinę sąmonę kasdienėje praktinėje tikinčiųjų veikloje realizuoja *religinis kultas*. Religinės sąmonės realizacija religinėje-kultinėje veikloje neįmanoma be religijos išpažinėjų ryšių, susivienijimų tikėjimo ir apeigų bendrumo pagrindu. Dėl religijos savybės turėti organizacines formas atsiranda trečiasis struktūrinis komponentas — *religinė organizacija*. Šie religijos elementai neegzistuoja be tarpusavio ryšio ir sąveikos. Šį ryšį

²⁸ Токарев С. А. Религия в истории народов мира.— М., 1964, с. 527—528. Nepadarėta pakeitimų ir trečiame, pataisytame bei papildytame knygos leidime, pasirodžiusiam 1976 m.

²⁹ Общественное сознание и общественная практика.— М., 1979, с. 181.

ir sąveiką lemia tai, kad visuomenė savo ryšius su religija įformina tam tikromis socialinėmis organizacijomis, kitaip tariant, religiją visuomenė institucionalizuoja, taigi tam tikrame visuomenės raidos etape religija įgyja socialinės institucijos statusą.

Suprantama, tai nėra galutinė religijos struktūros schema. Dėmesio vertas I. Jablokovo mėginimas religijos struktūroje skirti tokį elementą, kaip religiniai santykiai³⁰. Mes religinių santykių nenagrinėsime, nes laikome juos elementu, tiesiogiai priklausančiu ne visai religijos sistemai, o tik tam jos struktūriniam lygmeniui, kurį pavadinome religijos organizacija. Mus domina pati bendriausia religijos struktūros schema. Ją, mūsų nuomone, sudaro: 1) religinė sąmonė, 2) religinė-kultinė veikla, 3) religinė organizacija.

Išvardyti komponentai, kaip religijos sistemos elementai, savo ruožtu yra gana sudėtingos struktūros. Šioje religijos struktūrinėje schemoje religinė sąmonė, religinė-kultinė veikla ir religinė organizacija nėra kažkokia aritmetinė suma, juo labiau konglomeratas; tai — religijos, kaip socialinės institucijos, pasireiškimo formos.

³⁰ Жг.: Яблoков И. Н. Социология религии, с. 105—110.